

Ks. SZYMON FEDOROWICZ
Kraków, PUJPII

NIEZNANY BREWIARZ WROCŁAWSKI Z 1415 ROKU

W jednym z krakowskich antykwariatów pojawił się niedawno zupełnie nieznanymi egzemplarz średniowiecznego brewiarza wrocławskiego¹. Do tej pory ten bezcenny kodeks przechowywany był w prywatnych zbiorach, a jego właściciel postanowił go właśnie wystawić na aukcję. Poniżej przedstawiamy najpierw szczegółowy opis zewnętrzny manuskryptu, następnie treściową zawartość tej liturgicznej księgi oraz określamy jej proveniencję na podstawie elementów wewnętrznych.

1. Opis kodykologiczny

Rękopis nie posiada strony tytułowej oraz swojego oryginalnego tytułu. Zawiera 424 pergaminowe karty w 43 składkach (poszytach), liczących zazwyczaj po 5 arkuszy każda (*quinternion*), czyli po 10 kart. Wyjątkiem są nieliczne składki posiadające inną liczbę arkuszy: 1 składka ma 4 arkusze (*quaternion*), 13, 16, 17, 39, 40, 43 mają po 6 arkuszy (*sexternion*), 42 ma 2 arkusze (*duernion*); w niektórych miejscach karty nie tworzą pełnych arkuszy, bowiem są one albo wycięte, albo już wstawione jako pojedyncze². Karty nie są liczbowane; foliacja cyframi arabskimi wykonana została ręką współczesną. W dolnych prawych rogach widoczne są gdzieś niewyraźne ślady rzymskiej numeracji kart wykonanej w ramach poszczególnych składek.

Oprawę kodeksu tworzą dwie deski (250 x 370 mm) obłożone jednym płatem dobrze wyprawionej skóry, ozdobionej bogato wytłoczonymi ornamentami. Widoczne zniszczenia świadczą o wieloletnim używaniu księgi. Na narożnikach dolnych krawędzi oprawy umieszczone są cztery mosiężne okucia, zaś na środku tych drewnianych krawędzi znajdują się głębokie na około 10 mm wcięcia (na przedniej części oprawy wcięcie spowodowało pęknięcie deski na całej długości). Zarówno okucia, jak i wcięcia świadczą o trwałym zainstalowaniu księgi na pulpicie, przynaj-

¹ Wykaz średniowiecznych kodeksów liturgicznych Kościoła wrocławskiego podają: H. SOBECZKO, *Liturgia katedry wrocławskiej według przedtrydenckiego Liber ordinarius z 1563 roku*, Opole 1993, s. 9–13; W. DANIELSKI, *Kult św. Wojciecha na ziemiach polskich*, Lublin 1997, s. 339–350; W. SCHENK, *Kult liturgiczny św. Stanisława biskupa na Śląsku w świetle średniowiecznych rękopisów liturgicznych. Studium historyczno-liturgiczne*, Lublin 1959, s. 121–128.

² Dotyczy to składek: 1, 13, 39, 40, 41, 43.

mniej przez pewien czas. Na bocznych krawędziach zachowały się dwa zapięcia: zaczepom (zachował się tylko dolny) na przedniej części oprawy odpowiadają dwie klamry zamocowane na solidnych rzemiennych paskach wychodzących z tylnej części oprawy. Wewnętrzne strony oprawy wyklejone są złej jakości papierem, nieco zniszczonym. Otwory i przedarcia w jego powierzchni odkrywają deskę oprawy, miejscami nieznacznie nadgryzioną przez drewnojady. Pergaminowe składki przytwierdzone są do oprawy sześcioma grubymi sznurkami, tworzącymi charakterystyczne garby na grzbiecie księgi. Intraligatorska technika wykorzystwała nadto dwa pergaminowe paski (przyklejone do wyklejki z przodu i z tyłu), pochodzące — jak świadczy o tym widoczny na nich zapis nutowy — ze zniszczonego wcześniej średniowiecznego antyfonarza.

Pergamin użyty do sporządzenia manuskryptu jest dobrej jakości, ale niejednolity. Jedne karty (240 x 350 mm) są grube, inne cienkie, ale wszystkie barwy szarozółtej. Miejscami są lekko pofałdowane, posiadają niewielkie naturalne otwory, natomiast nieliczne pęknięcia zostały pozszywane (czasem pozostały tylko ślady zszywania). Niektóre karty nie są pełnowymiarowe, co wynika z jakości dostępnego wówczas materiału. Istnieją liczne i poważne ubytki mechaniczne powstałe w trakcie użytkowania księgi. Głównie dotyczy to 76 brakujących dolnych narożników, które w większości zostały uzupełnione miękkim białym pergaminem. Kontrastuje on z pierwotnym ciemnym, a w partiach księgi najczęściej używanych, bardzo zabrudzonym (k. 158–233). Siedem narożników pozostało jednak nienaprawionych (k. 188, 199–203, 205). Niektóre pojedyncze karty są lekko poszarpane i podarte. Krawędzie kart zostały przy składaniu przycięte zbyt głęboko, co spowodowało miejscami uszkodzenie namalowanych ornamentów, a także późniejszych marginesowych dopisków. Było to zatem z pewnością składanie wtórne, wykonane już po pewnym okresie używania księgi. Uzupełnione narożniki też zostały wtedy przycięte. Również wówczas dołączono istniejącą aktualnie oprawę, a więc dużo późniejszą od samego kodeksu. Z tego też czasu pochodzi ostatnia składka, bowiem na jej kartach znajdują się również liturgiczne teksty właściwe obchodom wprowadzonym na początku II poł. XV w. Na kilkunastu kartach znajdują się pozostałości po skórzanych zakładkach umocowanych na ich bocznych krawędziach.

Rękopis jest liniowany. Zapis łacińskiego tekstu na stronie tworzy dwie zwarte kolumny o rozmiarach 265/270 x 80/85 mm. Wyznacza je delikatny kontur nakreślonych linii poziomych i pionowych, tworzących wyraźną ramkę. Poziome linie wskazywały na miejsce dla poszczególnych wierszy (7 mm), których przewidziano na każdej stronie po 39 (w części później sporządzonej — 40, k. 411r–422r). Na zewnętrznych marginesach kart znajdują się punktowej wielkości dziurki, które służyły do wyznaczenia linii dla kolejnych wierszy. Pismo — to gotycka tekstura jednej ręki (z wyjątkiem k. 192–201 zapisanych inną ręką) o cechach bastardy. Lite-ry są dwojakich rozmiarów: 4/5 mm lub 3 mm. Dla wykonania zapisu zastosowano czarny inkaust i czerwoną farbę. Pismo we wspomnianej późniejszej części nie jest

jednolite: różnych wielkości gotycka tekstura (bastarda) oraz gotycka kursywa wyszły spod kilku rąk (k. 411–424). Natomiast pismo w uzupełnionych narożnikach jest tylko niezbyt udanym naśladownictwem gotyckiej tekstury.

Kodeks zawiera 17 inicjałów ozdobionych barwnymi miniaturami. Przedstawiają one kolejno: Zwiastowanie (8r — na początku Adwentu), Zmartwychwstanie (94r — postać Chrystusa stojącego od pasa ponad otworem grobu), Wniebowstąpienie (109v — namalowane tylko stopy unoszącego się w górę Chrystusa), Trójcę Przenajświętszą (118r — tak zwany „tron łaski”), kapłana niosącego monstrancję (120r — święto Bożego Ciała), sylwetkę kościoła (158r — święto Poświęcenia kościoła). Następne miniatury stanowią ilustrację do poszczególnych psalmów rozpoczynających zbiór tych modlitw na każdy dzień tygodnia: król Dawid grający na cytrze (161r — Ps 1), postać spoglądająca w górę i pokazująca palcem własne oko (167r — Ps 26), podobna postać spoglądająca w górę wskazująca palcem na twarz w takim samym geście obu rąk (171r — Ps 38), postać trzymająca worek na kiju (175r — Ps 52), postać nagiego króla w koronie stojącego w wodzie do kolan (179r — Ps 68), postać uderzająca młoteczkiem w jakiś instrument muzyczny (184r — Ps 80), dwie postacie w białych szatach stojące przed pulpitem z otwartą księgą, ale z zamkniętymi ustami (188r — Ps 97), postać Chrystusa Króla z jabłkiem w ręce i w aureoli wokół głowy (193v — Ps 109). Ponadto postać obnażonego Chrystusa ze skrzyżowanymi rękami na wysokości pasa (214r — ilustracja do hymnu adwentowego *Conditio Alme*), postać św. Andrzeja na tle krzyża (236v), postać św. Jadwigi przedstawionej jako fundatorka, trzymająca w ręku sylwetkę budowli klasztornej (382r). Iluminacje mają rozmiary raczej skromne i niejednolite (od 70 x 62 mm do 53 x 44 mm). Zastosowane farby różnych kolorów uzupełniają dobrze zachowane złoto płatkowe. W kodeksie znajduje się jeszcze pięć ozdobnych inicjałów nie zaopatrzonych w miniatury (23v — *In vigilia Christi*, 114r — *Pentecostes*, 223v — *Commune sanctorum*, 314v — *octava Johannis*, 359v — *Nativitas Marie*). Wszystkie te strony, na których znajdują się opisane wyżej inicjały, posiadają dodatkowo kolorową ornamentykę kwiatową. Zawsze umieszczona po lewej stronie inicjału — a więc na marginesie i niejednokrotnie pomiędzy kolumnami — zachodzi na nagłówki i stopki. Ponadto każda formuła liturgiczna, każda modlitwa posiada zwykły inicjał, który naprzemiennie wykonany jest kolorem czerwonym bądź niebieskim. Ich rozmiary są różne, najczęściej na wysokość dwóch linii, czasem trzech lub pięciu, niektóre jednak — głównie litera „I” — bywają wydłużone aż do jedenastu (9r), a nawet siedemnastu (20r) linii. Wiele z tych liter inicjalnych jest ozdobionych delikatnymi, cienkimi i powykręcanymi fantazyjnie liniami przeciwnego koloru. W wielu inicjałach widoczne są reprezentanty dla rubrykatora, czyli znaki informujące, jaka litera jako inicjał ma być w danym miejscu namalowana.

W całym kodeksie znajduje się bardzo duża liczba naniesionych na marginesach, stopkach, nagłówkach i w samym tekście poprawek, uzupełnień, skreśleń i uwag.

Są to rozmieszczone na ponad 245 stronach różnych rozmiarów interwencje, czasem po kilka na jednej stronie, od drobnych literowych korekt w bieżącym tekście aż po rozległe zapisy brakujących formuł liturgicznych.

2. Zawartość merytoryczna kodeksu

Brewiarz zawiera elementy modlitw chórowych odmawianych w tamtym czasie w Kościele łacińskim. Ułożone są w następującym porządku: kalendarz liturgiczny (1r–6v), *temporale* (czyli teksty i formuły na kolejne dni roku liturgicznego, 8r–161r), psalterz (161r–206v), kantyki (206v–210r), Litania do Wszystkich Świętych (210r–212r), oficjum za zmarłych (212r–214r), hymny (214r–221r), oficjum o Matce Bożej na soboty (221r–222r), sufragia (222r–223v), *sanctorale* (najpierw teksty wspólne — 223v–236v, a następnie na poszczególne dni świętych — 236v–410r), błogosławieństwa o Matce Bożej (410r). W uzupełniającym dodatku spisanim w późniejszym czasie znajdują się następujące teksty: lekcje i błogosławieństwa o Matce Bożej na soboty (411r–413r), elementy oficjum na święto Przeniesienia relikwii św. Tomasza (413r–v), pełne oficjum na święto Przemienienia Pańskiego (414r–416v), lekcje na poszczególne dni oktawy Wszystkich Świętych (416v–421v), oficjum na święto *Praesentationis Mariae Virginis* (422r–424r), hymn *Alma redemptoris* i inne formuły modlitewne — kolekty (424r).

Informacje zawarte w kalendarzu liturgicznym noszą ślady licznych uzupełnień i poprawek nanoszonych przez lata używania księgi. Ponadto spotykamy w nim adnotacje nietypowe, chociaż nie będące wyjątkowymi. Pod datą 27 marca zapisano: *Resurreccio domini*, zaś pod dniem 6 lipca: *octaua pe[tri et] pau[li] cani[culare]s [dies] incipit. desinit octaua laurencii*, natomiast przy 16 grudnia: *hic incipitur O Sapientia*. Interesująca jest organizacja *temporale* okresu po święcie Trójcy Świętej. Najpierw podano teksty na niedziele od 2 do 9 po Trójcy Świętej (124v–129v), następnie pierwszą w miesiącu sierpniu (130r), potem pierwszą we wrześniu (134r) i czwartą (*de Judith* — 137v), *Dominica infra kalendas octobris* (138v), pierwszą października (139v), pierwszą listopada (143r) i wreszcie na niedziele od 2 do 25 po Trójcy Świętej (147v–158r). Psalterz zachowuje układ tygodniowy. Najpierw podaje psalmy na matutinum i laudes kolejnych dni (161r–194v), a następnie na nieszpory tychże dni (194v–206v). Godziny mniejsze podano tylko na poniedziałek (197r–200v). Oprócz psalmów w tej części zawarte są również *invitatoria*, hymny, antyfony i wersety na poszczególne godziny kanoniczne wszystkich dni tygodnia. Wśród kantyków znajdują się następujące: Izajasza (*Confitebor tibi*), Ezechiasza (*Ego dixi*), Anny (*Exultavit*), Habakuka (*Domine audivi*), Daniela (*puerorum — Benedicite*), Augustyna i Ambrożego (*Te Deum*), Zachariasza (*Benedictus*), Matki Bożej (*Magnificat*), Symeona (*Nunc dimittis*). Litania do Wszystkich Świętych przedstawia wersję stosunkowo długą. Oprócz tradycyjnych imion świętych wy-

mienia wszystkie wyjęte z mszalnego Kanonu rzymskiego, a spośród lokalnych patronów umieszcza: Wojciecha, Stanisława, Wacława, Zygmunta, Elżbietę, Jadwigę, Kunegundę. Breviarz posiada dość dużo hymnów. Oprócz tych, które przewidziane były na dni powszednie i umieszczone w części psalterzowej, podano hymny zarówno na poszczególne okresy liturgiczne, jak i na konkretne obchody: na Adwent, Narodzenie Pańskie, Epifanię, Oczyszczenie Matki Bożej, Wielki Post, Zwiastowanie, o Męce Pańskiej, na okres wielkanocny, Znalezienie Krzyża Świętego, Wniebowstąpienie, Zesłanie Ducha Świętego, o Trójcy Świętej, na Boże Ciało, o św. Janie Chrzcicielu, na Nawiedzenie Matki Bożej, Narodzenie Matki Bożej, Podwyższenie Krzyża Świętego, o św. Wacławie, Michale, Andrzeju, Tomaszu, Janie ewangelistcie, Macieju, Marku, Filipie, Barnabie, Jakubie, Bartłomieju, Mateuszu, Łukaszu, Szymonie, a także wspólny o świętych i na poświęcenie kościoła.

3. Proweniencja

Breviarz wykonany został w 1415 r. przez Jana z Połańca (*de Polanecz*), a opracowany przez Marcina z Oławy (*de Olauia*) — jak zanotowano w kolofonie na karcie 410r. Manuskrypt został sporządzony dla Kościoła wrocławskiego. Świadczy o tym kalendarz liturgiczny, w którym umieszczone są obchody świętych charakterystyczne dla Śląska oraz zastosowane typowe dla tego kościelnego obszaru w okresie średniowiecza określenia rangi tychże obchodów. Tylko na Śląsku używano tak zwanego rytu potrójnego (*triplex*). Był to najwyższy stopień obchodu i stosowany był dla świąt najważniejszych. Taką rangę mają obydwaj święta głównego patrona katedry wrocławskiej: Narodzenia św. Jana Chrzciciela (24 VI) i Męczeństwa (*Decolatio*) św. Jana Chrzciciela (29 VIII). Inni patronowie Kościoła wrocławskiego: św. Wincenty diakon (22 I) i św. Jadwiga (15 X) według tego brewiarza czczeni byli rytmem podwójnym (*duplex*), tak samo jak św. Wojciech i św. Stanisław biskup, których kult miał przecież duże znaczenie w całej metropolii gnieźnieńskiej. Obchody głównych patronów posiadały ponadto oktawę, co znacznie podnosiło ich rangę: Narodzenie św. Jana Chrzciciela (*duplex*)³, św. Wincentego (*III lectionum*)⁴ i św. Jadwigi (*IX lectionum*)⁵. Święto Przeniesienia (*translatio*) relikwii św. Jadwigi (25 sierpnia)⁶ na Śląsku również obchodzone było w randze *duplex*, zaś *translatio* św. Wojciecha przypadało 26 sierpnia, a więc w innym terminie, niż, na przykład, w Kościele krakowskim, gdzie obowiązywała data 20 X. Zwraca uwagę, umieszczone w kalendarzu tego brewiarza pod dniem 31 maja, święto Kancja-

³ 313v.

⁴ 263r.

⁵ 388r.

⁶ 352v.

nuszy męczenników (*Cancianorum*) w randze *duplex* i jako *festum fori* — czyli wolne od prac służebnych, oraz teksty oficjum ich obchodu (296v). Byłaby to istotna wskazówka mówiąca o sporządzeniu naszego brewiarza wprost dla samej katedry wrocławskiej i używanego w tym miejscu. Albowiem tylko w niej wspomniany obchód liturgiczny posiadał ryt tak wysoki⁷.

Istnieją inne szczegóły mówiące o śląskiej proveniencji kodeksu. Na karcie 1v widnieje zapis w języku niemieckim: *Guche gost noch agathe neste sontag ist mane vastuacht*, który miał praktyczne znaczenie dla korzystających z księgi na zniemczonym Śląsku. Oficja o św. Wincentym (256v–259r), św. Janie Chrzcicielu (305r–308r, 356r)⁸ i św. Jadwidze (382r–384r) są pełne, a zatem posiadają wszystkie elementy własne, co charakteryzowało liturgiczny kult najważniejszych patronów. Wśród wielu wotywnych modlitw wstawienniczych zwanych sufragiami znajdują się prośby kierowane do świętych szczególnie czczonych w Kościele wrocławskim: Wojciecha, Wincentego, Jadwigi, Elżbiety, Jana Chrzciciela. Natomiast na karcie 416v umieszczono informację niemal wprost wskazującą na środowisko wrocławskie jako to, w którym brewiarz był używany: *Petrus episcopus wratislaviensis instituit octauam omnium sanctorum Anno domini MCCCCL* (Piotr, biskup wrocławski, ustanowił w Roku Pańskim 1450 oktawę obchodu Wszystkich Świętych).

Un exemplaire du bréviaire médiéval de l'Eglise de Wrocław

Résumé

Dans un antiquaire à Cracovie un exemplaire du bréviaire médiéval de l'Eglise de Wrocław est récemment apparu. Il est complètement inconnu. Jusqu'à maintenant ce inestimable manuscrit a été gardé dans une collection privée. Actuellement, son propriétaire a décidé de le mettre en vente. En premier, on présent ici une description détaillé de ce manuscrit, ensuite, le contenu essentiel de ce livre liturgique, et enfin on determine sa provenance en tenant compte des éléments intérieurs. Ce parchemin manuscrit est fait avec soin, est enluminé, et muni d'une ornementation florale. Il contient les éléments de la liturgie de chœur effectué dans l'Eglise médiévale latine. Suppléé et corrigé à plusieurs reprises, il constitue le précieux monument de la littérature liturgique en Pologne du XV siècle.

⁷ SOBECZKO, *dz. cyt.*, s. 181.

⁸ W oficjum obchodu Męczeństwa św. Jana Chrzciciela podejmuje się teksty z Narodzenia św. Jana Chrzciciela.